

"האמת והשלום אהבו"

סודה של השבועה במשנה / אורי שיימס

- א. פתיחה
- ב. הצעה ראשונה: כנגד "המורי היתרא" או מידת הנקיות
- ג. הצעה שנייה: תקנת חכמים או שבועה כהבניה חברתית
- ד. הצעה שלישית: שבועת מודה במקצת
- ה. דיון במהות השבועה
- ו. אמת ושלום – היבטים קיומיים לדיון

א. פתיחה

במהלך לימוד הסוגיות בפרק הראשון של בבא מציעא עסקנו הרבה במושג הספק, ובדרכי ההכרעה במצבים של ספק. ראינו שישנם מספר פתרונות כיצד ניתן לנהוג ולהכריע במצבים אלו.

המשנה שלנו בחרה בפתרון מסוים: "שניים אוחזים בטלית זה אומר כולה שלי וזה אומר כולה שלי זה ישבע שאין לו בה פחות מחציה וזה ישבע שאין לו בה פחות מחציה ויחלוקו" (בבא מציעא פרק א משנה א). כלומר במצב זה של ספק מוחלט בממון המגיע לבית דין, הכרעת המשנה היא שיחלוקו בשבועה.

הפתרון הזה עניין אותי מאוד, ולכן שאלתי את עצמי מספר שאלות: האם החלוקה הזו יכולה להיות אמיתית? כלומר האם יכול להיות שהטלית של שניהם? למה בחרו דווקא בפתרון הזה על פני פתרונות אחרים שאנו מכירים, כמו להניח עד שיבוא אליהו, או כל דאלים גבר?

אבל השאלה המרכזית שהטרידה אותי היא: מה פשר השבועה שבמשנה? אנו יודעים שבדני ממונות יש שלוש שבועות מדאורייתא: מודה במקצת, עד אחד ושבועת

השומרים, ולכן כשקראתי את המשנה לא הבנתי על איזו שבועה המשנה מדברת? על אחת משלוש השבועות שמנינו? אולי זו שבועת דרבנן שאנו לא מכירים? ומה טעמה? מה בדיוק היא באה להשיג?

בעקבות השאלות הללו חזרתי בחזרה לסוגיות הראשונות של המסכת, וניסיתי לראות את ההתייחסויות השונות שיש לשאלת פשר השבועה במשנה. מצאתי שנושא זה באמת העסיק את חכמי התלמוד. הם הציעו מספר הצעות שונות להסבר השבועה, וראיתי שכל אחת מהתשובות מביאה לידי ביטוי פן אחר בתפקידם של חז"ל, בחלקם ניתן לראות תפיסות פסיכולוגיות ונפשיות, ובחלקם פתרונות קשורים לסמכותם ויכולתם לתקן תקנות.

לאחר מכן העמקתי יותר בהבנת מהותה של השבועה באופן כללי, וראיתי שההצעות השונות קשורות בצורה ישירה לדיון המהותי: מה היא מטרת השבועה.

במהלך הלימוד שמת לי לב שהמושגים אמת ושלוש צפו ועלו שוב ושוב, ובעצם הם המושגים המרכזיים עליהם מתבסס כל הדיון. על כן בחרתי לסיים בדיון מעמיק יותר במושגים הללו, ניסיתי לחבר את הדיון הלמדני בדברי הגמרא, הראשונים והאחרונים לעולמי הפנימי והקיומי, מתוך אמונה שהעולמות הללו קשורים אחד בשני, ויכולים ואף צריכים להשפיע אחד על השני.

לסיכום אגיד שגם נושא השבועה וגם האמת והשלום הם נושאים נרחבים מאוד, ואני לא מתכוון להקיף את כולם אלא רק לספק הצצה וצוהר אליהם מתוך הדיון הספציפי בסוגיות בבא מציעא.

ב. הצעה ראשונה: כנגד “המורי היתרא” או מידת הנקיות

ההצעה הראשונה שאציג מעניינת, מפני שזה אחד המקומות הבולטים ביותר שניתן לראות בו תפיסה פסיכולוגית משמעותית של חז"ל.

סוגיית הפתיחה (בבלי, בבא מציעא ב ע"א-ע"ב) מבררת מדוע המשנה אמרה גם "אני מצאתיה" וגם "כולה שלי". מובאים שני הסברים, ההסבר השני¹ הוא ש"אני מצאתיה" מדבר על מציאה, ואילו "כולה שלי" על מקח וממכר. הגמרא מסבירה על ידי צריכותא מדוע צריך להגיד גם מציאה וגם מקח וממכר.

טענת הגמרא היא שבכל אחד מהם יש 'מורי היתרא', מורה היתר לעצמו, כלומר זהו מצב שבו אדם תוקף את חברו אך מורה לעצמו היתר ומתריך לעצמו מדוע הוא בסדר, על מנת להשקיט את מצפונו.

במציאה, כלומר במצב שבו הוא יודע שחברו מצא את המציאה לפניו, ובכל זאת הוא תופס אותה וטוען שהיא שלו, הוא אומר לעצמו שהחבר שלו לא מפסיד כלום שהרי הוא לא תכנן להרוויח את המציאה הזו, וכמו שלחבר זה מגיע כך מגיע גם לו עצמו. אי הרווחת כסף זה לא הפסד, לפי סברתו.

במקח וממכר² הוא אומר לעצמו שהחבר לא מפסיד כי הוא יכול ללכת ולקנות את מה שרצה במקום אחר, כלומר הוא חושב שטרחה אינה הפסד.

אלו בעצם שני דגמי יסוד להוראת היתר במקומות שבהם האדם לא מחשיב כהפסד דברים שעלולים להיות משמעותיים מאוד עבור אנשים אחרים.

יש שתי דרכים להבין את הצריכותא הזו:

1. היא מבטלת את המורי היתרא, כלומר זה שיש שבועה גם כשאין כשהאדם לא מורי היתרא (כל פעם מצד אחר של הצריכותא) מוכיח שהשבועה אינה קשורה למורי היתרא אלא נובעת מסיבות אחרות.

¹ התירוץ הראשון של הגמרא הוא שבאמת מדובר על משפט אחד "אני מצאתיה וכולה שלי" והריבוי נצרך כדי ללמד שראיה בעלמא לא קונה את האבדה, אמנם הגמרא דוחה את ההסבר הזה ומציעה הסבר נוסף ולכן בחרתי להתמקד בהסבר השני.

² יש כמה אפשרויות להבין מה בדיוק המקרה שמדובר עליו, ולא ניכנס לדיון הזה אלא אלא נבין כרגע בהבנה הפשוטה שהוא יודע שהשני קנה לפניו את החפץ, אולם הוא טוען שהוא זה שקנה ראשון ובכל מקרה האדם שלא קונה את החפץ מקבל את כספו בחזרה, כך שאין הפסד ממוני.

2. היא לא מבטלת את המורי היתרא, אנו מסתכלים על כל הצריכותא ביחד, ובעצם גם בשבועה וגם במקח וממכר יש מורי היתרא והוא זה שגורם לשבועה .
אנו נלך לפי ההסבר השני, שאומר שבעצם מה שגורם לשבועה זו הוראת ההיתר. כמו שאומרים תוס':

משום דמורה ואמר חבראי לאו מידי חסר לכך תפיס אע"ג שידע שחבירו מצאה ורמו רבנן שבועה עליה כדי שיפרוש אבל מקח וממכר דליכא למימר הכי שאם יודע שחבירו קנאה לא הוי תפיס ומדתפיס בה סבור שלו הוא [...] אימא לא ישבע דמשום שבועה לא יפרוש שהרי סבור הוא לומר אמת (תוס') בבא מציעא ב ע"ב ד"ה אי תנא).

על פי תוס' המצב שאנו חוששים ממנו הוא אדם שהורה לעצמו היתר כמו שביארנו קודם, ומבחינתו הוא בסדר גמור, הוא משוכנע שהוא לא עשה מעשה רע, הרי החבר לא מפסיד לדעתו כלום. אם אדם כזה יצטרך להישבע, הוא פתאום יחשוב היטב ויבין שהוא רימה את עצמו, ולמרות שידע שהמעשה שגוי, שכנע את עצמו שזה בסדר. ומהצד השני אדם שאין לו מורי היתרא, כלומר שאין לו הסיבה הקטנה הזו לשכנע את עצמו שהוא בסדר, ובכל זאת טוען שהדבר שלו באמת בטוח בצדקתו, ולכן גם אם יאלץ להישבע עמדתו לא תשתנה.

להבנתנו כמו שפתחתנו, ניתן לראות כאן תפיסה פסיכולוגית עמוקה מאוד של חז"ל: הרי כולנו מכירים את התחושות האלה, המצבים שבהם אנו יודעים שאנחנו לא בסדר במאה אחוז אבל משכנעים את עצמנו שאנו נוהגים כשורה, מתרצים לעצמנו כל מיני תירוצים כדי להרגיע את המצפון.

מסילת ישרים מדבר במידת הנקיות על הנקודה הזו:

מדת הנקיות היא היות האדם נקי לגמרי מכל מידה רעה ומכל חטא. לא די מה שהחטא בו מפרסם וגלוי, אלא גם כן ממה שהלב נפתח בו להורות היתר בדבר שכאשר נחקור עליו באמת נמצא, שלא היה ההיתר ההוא נראה לו אלא מפני היות הלב עדין נגוע קצת מן התאוה (פרק י').

הרמח"ל דורש מהאדם להיות ישר וכן כלפי עצמו. לטענתו, על האדם כל הזמן לשאול את עצמו האם אני באמת נוהג כמו שצריך או שאני מרמה את עצמי. אולי אני מורה לעצמי היתר, למרות שבעומק אני יודע שהמעשה לא בסדר. תודעה זו דורש מידת יושר פנימי גבוהה מאוד.

חז"ל הבינו שאנשים כאלה, המורים היתר לעצמם, אם יאלצו אותם להישבע – כלומר לעצור רגע ממרוץ החיים השוטף ולעמוד ולהישיר מבט אל האלוקי – יחפרו עמוק בנפש ויבינו שהמעשה שלהם היה שגוי, ויודו בו. כלומר, לפי שיטה זו תכלית השבועה היא דווקא לאנשים במצב הביניים הזה, אלה שמצד אחד לא משקרים במצב נחושה, אך מצד שני גם לא בטוחים במאה אחוז בצדקת המעשה שלהם, אלא הם מתרצים לעצמם את המעשים שלהם כחלק מההתנהלות השוטפת של החיים.

לדעתי, יש פה אמירה משמעותית מאוד לכל אדם: ראוי שנפנה מבטינו מדי פעם לשמיים ונבדוק את עצמנו בצורה נקייה. האם אנו באמת פועלים כמו שצריך, או אולי אנו רק משכנעים את עצמנו שאנחנו בסדר, ובאמת יש לנו עוד הרבה במה להשתפר ולהתקדם?

ג. הצעה שנייה: תקנת חכמים או שבועה כהבניה חברתית

כיוון נוסף ומשמעותי המופיע בגמרא לגבי השבועה במשנה שלנו הוא תקנת חכמים. זו באמת אינה אחת מהשבועות שאנו מכירים מהתורה, אלא שימוש של חכמים בסמכותם לקביעת תקנות, כדי לעצב את החברה בצורה ראויה.

בשני מקומות שונים הגמרא מביאה את אמירתו של ר' יוחנן "שבועה זו תקנת חכמים היא שלא יהיה אחד הולך ותוקף בטליתו של חברו" (ולפי הסברו של רש"י, תוקף = אוחז): פעם אחת בסוגיית הפתיחה (שם ג ע"א), כדי להסביר כיצד סומכוס, האומר שממון המוטל בספק חולקים בלא שבועה, מסתדר עם המשנה שאומרת שצריך לחלוק בשבועה. הגמרא מסבירה שהחלוקה היא באמת כמו דעת סומכוס, ולא

אמורה להיות שבועה, אלא שחכמים תקנו שבועה כדי שאנשים יפחדו ולכת ולחטוף אחד מהשני את חפציהם. כלומר החשש הוא שאם נפסוק כסומכוס, שכל ספק ממון חולקים, לאנשים לא יהיה אכפת לחטוף לאחרים את חפציהם, להיכנס לספק ממון ולהרוויח חצי. אנו רואים כאן שהשבועה חיצונית לדין, החלוקה צריכה לקרות ממילא והשבועה רק נועדה להרתיע.

המימרה מובאת פעם נוספת בתחילת סוגיית חשיד אממונא (שם ה' ע"ב), שם הגמרא דנה מדוע בכלל צריך שבועה, הרי אם כל אחד תופס חצי, לכל אחד יש חזקה על חצי מהטלית, ואנו יודעים שהכלל הוא שמי שהחזקה שלו זוכה. לכן נראה לכאורה שניתן לחלוק גם ללא השבועה. הגמרא עונה את תשובתו של ר' יוחנן: באמת היה אפשר לחלוק גם ללא שבועה, והשבועה היא תקנת חכמים, שלא יהא אחד הולך ותוקף טליתו של חברו.

בסוף הסוגייה מובאים דברי אביי, שמציע טעם מעודן יותר לתקנה חכמים: החשש הוא לספק מלווה ישנה, כלומר הוא אינו חושש שסתם כך אדם יתקוף טלית של מישהו אחר אלא שאנשים שכביכול יש להם סיבה טובה לחשוב שמגיע להם את החפץ של השני, אולי כי הוא חייב להם כסף, יעשו דין לעצמם ויוציאו בכוח.

מקום נוסף שמפורש בו שהשבועה היא תקנת חכמים הוא בדף ד. ר' חייא רב ששת חולקים בסיבת השבועה – שניהם מסכימים שהיא תקנת חכמים, והשאלה היא האם היא תקנת חכמים כעין דאורייתא, והמשנה היא בעצם מדין 'מודה במקצת', כדעת ר' חייא;³ או שהיא תקנת חכמים שלא כעין דאורייתא, ויש לה סיבה אחרת, כשיטת רב ששת.

נראה שיש כאן כיוון נוסף ומשמעותי להסבר תפקידה של השבועה. על פי ר' יוחנן, כל מטרת השבועה היא הרתעה, השבועה אמורה להפחית את כמות המקרים בהם

³ על שיטת ר' חייא נרחיב בהצעה השלישית.

אנשים תוקפים חפצים של אחרים.⁴ חכמים משתמשים בכלי העוצמתי של השבועה כדי להשפיע על המרחב הציבורי, על האווירה החברתית.

נדגיש שוב שלפי השיטה הזו, השבועה לא מהותית למקרה הספציפי עליו נשבעים. בכל מקרה ההלכה היא שאמורים לחלוק, השבועה חשובה בשביל האמירה הכללית, יצירת סדר במרחב הציבורי.

המוטיבציה של ר' יוחנן נראית דומה לשיטת ר' יוסי בסוגייה הראשונה, שמתקן תקנה כבודת משקל כדי להרתיע את הרמאים:

שנים שהפקידו אצל אחד, זה מנה וזה מאתים, זה אומר שלי מאתים וזה אומר שלי מאתים, נותן לזה מנה לזה מנה, והשאר יהא מונח עד שיבוא אליהו. אמר רבי יוסי, אם כן מה הפסיד הרמאי, אלא הכל יהא מונח עד שיבוא אליהו (משנה, בבא מציעא ג, ד).

בניגוד לשיטת תנא קמא, שמציע לחלק את מה שבטוח לכל אחד מהצדדים, ואת מה שבספק להניח עד שיבוא אליהו, ר' יוסי טוען שבמקרה כזה הרמאי לא מפסיד, ולכן אם זו תהיה הפסיקה כל אחד ירצה לשקר ולדעת שבכל מקרה הוא לא יפסיד, ולכן הוא טוען שצריך להניח את הכל ולגרום גם לדובר האמת להפסיד, כדי להפחיד את הרמאים ולגרום להם לא לרמות.

נראה שהערך של הפחדת הרמאים, ועשיית סדר במרחב הציבורי, הוא הערך החשוב ביותר, אפילו במחיר של פגיעה במקרים מסוימים באנשים כשרים.

אביי הולך בכיוון שונה. גם אצלו זו תקנת חכמים ולא דין מהותי למקרה הספציפי, אבל הוא דומה יותר לסברת מורי היתרא שראינו בהתחלה, כלומר הדבר ממנו צריך לחשוש הוא לא שסתם כך אדם יגזול לחבירו ללא שום סיבה, אלא החשש הוא מאדם שמרשה לעצמו לתפוס את של חברו מתוך מצפון נקי, במחשבה שהוא נוהג כשורה.

⁴ על תפקידה של השבועה כאמצעי הרתעה נרחיב בהמשך.

ואולי גם רב ששת שראינו שחולק על ר' חייא ואומר שהשבועה היא תקנת חכמים שלא קשורה לדין הילך, סובר כאחד מהכיוונים האלו של ר' יוחנן או של אביי.

לסיכום, ראינו הצעה נוספת שנציגה המרכזי הוא ר' יוחנן, השבועה אינה מנגנון פסיכולוגי שנועד לעזור בפסיקה אלא תקנת חכמים שמנותקת מהמקרה הספציפי של שניים או חזין, ומטרתה למנוע מאנשים לגזול אחד מהשני, ולאפשר שקט וסדר במרחב הציבורי.

ד. הצעה שלישית: שבועת מודה במקצת

ההצעה הנוספת להסבר לשבועת המשנה שניתן לראות בסוגיות הגמרא, טוענת ששבועת המשנה היא בעצם שבועת מודה במקצת שאנו מכירים מהתורה.⁵

אנו מכירים בתורה את דין מודה במקצת, כלומר אדם שמודה במקצת הטענה שטוענים כלפיו מתחייב בשבועה. למשל, אם ראובן טוען ששמעון חייב לו מאתיים דינר, ושמעון מודה שהוא חייב לו כסף אבל טוען שרק מאה דינר, שמעון צריך להישבע שהוא באמת חייב רק מאה ולא מאתיים.

ר' חייא מחדש בשבועת מודה במקצת (בבלי, בבא מציעא ג ע"א) דין שאנו נכנה "עדים במקצת": ר' חייא טוען שכמו שמודה במקצת מתחייב בשבועה, כך גם אדם שמכחיש את כל הטענה אולם היו עדים שהעידו שהוא חייב מקצתה מחויב להישבע על השאר.

הגמרא מנסה להראות שהשבועה במשנה מחזקת את דברי ר' חייא, היא רוצה לטעון שהמקרה במשנה דומה למקרה של ר' חייא ולכן השבועה שבמשנה נובעת מאותה סיבה שר' חייא דיבר עליה. לא מופרך לטעון שר' חייא אמר את דבריו על רקע

⁵ אמנם הטענה הזו לא נטענת בצורה מפורשת אך ניתן לראות שזו המגמה של הגמרא כמו שנסביר בהמשך.

המשנה, כלומר שהוא התקשה בדיוק בשאלה שלנו בקריאת המשנה, ולכן הוא חידש את דין עדים במקצת.

נימוקו של ר' חייא לדין עדים במקצת הוא "שלא תהיה הודאת פיו גדולה מהעדאת עדים מקל וחומר", כלומר לא יכול להיות שהודאה של האדם עצמו תחייב אותו בשבועה, ועדים שכוחם חזק יותר לא יגרמו לו להתחייב בשבועה. ולכן, אם מודה במקצת חייב בשבועה, קל וחומר שעדים במקצת יחייבו את האדם להישבע.

בהמשך הגמרא מסבירה את הקל וחומר ומביאה את הסבר רבה לדין מודה במקצת:

דאמר רבה מפני מה אמרה תורה מודה מקצת הטענה ישבע חזקה אין אדם מעיז פניו בפני בע"ח והאי בכוליה בעי דנכפריה והא דלא כפריה משום דאין אדם מעיז פניו והאי בכוליה בעי דלודי ליה והאי דלא אודי אשתמוטי הוא דקא מישתמט מיניה סבר עד דהווי לי זוזי ופרענא ליה ואמר רחמנא רמי שבועה עליה כי היכי דלודי ליה בכוליה אבל העדאת עדים דליכא למימר הכי אימא לא קמ"ל (בבלי, בבא מציעא ג ע"א-ע"ב).

הסברו של רבה הוא הסבר פסיכולוגי: מצד אחד חזקה אין אדם מעיז פניו בפני בעל חובו, ולכן אדם לא משקר לגמרי ומכחיש הכל, ומצד שני הוא לא מודה בהכל כי הוא משתמט ממנו קצת ואומר לעצמו שזה בסדר, כי עוד מעט הוא יחזיר לו את החוב. הגמרא אומרת שבעדים אי אפשר לומר את הסברא הזו, ולכן יש קל וחומר.

יש שתי דרכים להבנת מהלך הסוגייה:

1. ר' חייא אינו חולק על הסברו של רבה לדין מודה במקצת, הוא מרחיב אותו גם לעדים אולם הנימוק זהה.

2. ר' חייא חולק על רבה, הוא מבין אחרת את דין מודה במקצת, ולפי הסברה שלו הדין הזה נכון גם בעדים במקצת.

מהאפשרות הראשונה יוצא שבעצם רבה טוען שהאדם הוא בחזקת כשר עד שתהיה לנו סיבה לפקפק באמינותו. במודה במקצת רגיל דיבורו גורם לנו לחשוד בו, בגלל הפער בתוך הסברה הפסיכולוגית של חזקה אין אדם מעיז פניו מחד ואשתמוטי

מאידיך, כמו שביארנו קודם, ואנו משביעים אותו כדי לברר שהוא אכן דובר אמת. אם כך, גם בעדים במקצת הסברה הזו נכונה, העדים שמעידים על האדם גורמים לנו לפקפק בנאמנותו מכיוון שהוא נתפס בשקר, הוא הכחיש את הכל ומסתבר שהוא חייב לפחות חלק מהסכום, ולכן אנו משביעים אותו.

לעומת זאת יש אפשרות נוספת, שבה אני רוצה ללכת, והיא שר' חייא חולק על הסברו של רבה ומציע סברה אחרת לדין מודה במקצת.

ר' חייא סובר שהחיוב בשבועה נוצר מתוך הזיקה הקיימת בין שני הצדדים. בית דין לא יכול לחייב שבועה כל אדם הטוען טענה כלפי חבר שלו ללא שום ביסוס, אולם במצב בו האדם מודה במקצת, בית הדין מבין שבטוח יש סיפור כלשהו ביניהם, יש זיקה ממונית. בטרמינולוגיה של המשנה, הם אחוזים אחד בשני ולא רק בטלית, ועל מצב כזה התורה חייבה שבועה.

במילים אחרות, אפשר להגיד שהשבועה הזו קשורה לאחריות בית הדין, כל עוד אין שום סיבה לחשוב שיש סיפור בין שני הצדדים בית הדין לא צריך להתערב, אולם ברגע שמבינים בוודאות שיש ביניהם קשר בית דין לא יכול להשאיר את הסיפור לא פטור, והוא מתערב ומחייב שבועה שמטרתה להפריד בין שני הצדדים, לשחרר אותם מהסיפור הממוני שנותר ביניהם.

ואם כך, הרי הסברה הזו נכונה גם בסיפור של עדים במקצת, גם שם יש הוכחה לכך שיש ביניהם סיפור, שיש זיקה ממונית כלשהי, שהרי הוא צריך לשלם לו את מה שהעדים העידו, ואם כך אז הוא גם יתחייב בשבועה, שוב לא מהסיבה הפסיכולוגית של הפקפוק באמינותו כמו שטוען רבה, אלא מסיבה של סדרי בית הדין ואי היכולת להשאיר סיפור לא פטור כשברור שיש זיקה ממונית בין שני אנשים.⁶

⁶ למחלוקת הזו בין רבה לר' חייא יכולים להיות כל מיני נפקא מינות, כמו האם זה נכון גם בפיקדון או רק במלווה? האם מחייבים שבועה גם אם האדם היה צריך לשלם על חלק מהתביעה ולא בגלל עדים? ועוד.

לפי ההסבר השני נראה באמת שיש סיבה נוספת לשבועת המשנה, משום מודה במקצת. אמנם גם ר' חייא אומר שזו תקנת חכמים, אבל זו תקנה שמתבססת על דין מודה במקצת ומרחיבה אותו. לפי ההסבר הראשון שאומר שר' חייא מסכים להסברו של רבה, נראה שיש פה הצעה דומה להצעה הראשונה של הוראת היתר, גם באשטמוטי הסיפור הוא פסיכולוגי, נגד אנשים שקרנים, אנשים שמשכנעים את עצמם שהם פועלים כמו שצריך, ומטרת השבועה היא להעמיד את האדם מול עצמו ולהודות בזה.

לסיכום ראינו שישנן שתי אפשרויות להבנת הסבר השבועה על פי מודה במקצת.

דין דומה להוראת היתר וקשור בהסבר פסיכולוגי.

השבועה נובעת מסדרי בית דין וחוסר היכולת להשאיר מקרה לא פטור.

ה. דיון במהות השבועה

לאחר שראינו את הכיוונים השונים בגמרא להסבר שבועת המשנה, ננסה לרדת לעומקם של הדברים, להבין מה המהות שלהם. מה שורש המחלוקת ביניהם? נעשה את זה דרך הצגת חקירה מפורסמת בקרב האחרונים לגבי מטרת השבועה:

יש הסוברים שמטרת השבועה היא בירור האמת. אנו יודעים שהאדם לא ישבע לשקר, ולכן במקרים מסוימים הדרך שלנו לברר את האמת היא להשביע אותו. אך יש הסוברים שהשבועה לא באה לברר את האמת, מטרתה היא לרצות את התובע, לשמש מעין תשלום. בית הדין רק פוסק את הדין, ומה שהם פסקו היא האמת המשפטית עכשיו אולם אנו עדיין לא יכולים להיות בטוחים מהי האמת האובייקטיבית.⁷

⁷ ראה מאמרו של ראש הישיבה הרב תמיר גרנות "אמת משפטית - אמת עובדתית" בקובץ זה.

כך כותב הגרנ"ט:

דהנה יש לחקור בגדר “שבועה”, אי מהותה בירור כלומר דע”י השבועה הוא מברר המעשה, והיכא דאינו יכול לברר ע”י השבועה צריך לשלם, או דאין מהות השבועה ענין בירור, אלא חיובא הוא דרמיא תורה לישבע ואם אינו רוצה לישבע צריך לשלם” (חידושי הגרנ”ט, בבא מציעא סימן קמב).

וכן כותב ר’ שמעון שקופ בחידושים:

היינו דבפשטות היה ראוי לאמר דענין השבועה הוא רק תחבולה להפטר מממון, אבל אינה חיובית [...] ומלמדנו הרשב”א שענין השבועה הוא ג”כ בגדר תשלומים, שחייב לישבע, היינו שמוטל עלי’ או לשלם בדמים או בשבועה (חידושי ר’ שמעון שקופ, בבא בתרא סימן כב).

נראה לי שהשיטות שראינו להסבר השבועה קשורים בחקירה הלמדנית הזו. ההצעה הראשונה של המורי היתרא קשורה לבירור האמת, מטרת השבועה שם היא לגרום לאדם לבדוק את עצמו טוב, לשים לב שהוא דובר אמת וברגע שהוא נשבע אנו באמת מאמינים לו שהחפץ שלו.

כשם שהדגשנו שהדבר עולה מהוראת היתר, גם מסברת רבה באשתמוטי, וגם בדיון הגמרא בחשיד אממונא, שגם שם הגמרא מתרצת שלוש פעמים שהשבועה היא בגלל אשתמוטי, ולא כי הוא ממש חשוד. נראה שעניין השבועה הוא להפנות את המבט פנימה, לעצור רגע ולחשוב לעומק, לעבוד על מידת הנקיות כפי שהסברנו.

ההצעה השנייה של תקנת חכמים הולכת יותר בכיוון השני של תשלום וחיוב. השבועה של ר’ יוחנן אינה באה כדי לברר את המקרה הספציפי. ראינו שבמקרה של ספק ממון הדין הוא בכל מקרה לחלוק, לשבועה יש תפקיד כללי יותר, כאמצעי הפחדה. כלומר השבועה לא מהותית לדיון הקונקרטי שמגיע בפני בית הדין, ברור שאין תפקידה לגלות מה האמת, אלא היא משמשת כהרתעה. אדם שידע שאם יחטוף לחברו את טליתו יאלץ “לשלם” שבועה כדי לקבל חצי מהטלית, יימנע מלחטוף.

בהצעה השלישית, מודה במקצת, נראה שיש מחלוקת. מצד אחד רבה מסביר שהסיבה היא פסיכולוגית, כמו שהסברנו, ולכן הוא כשיטת בירור האמת, כלומר המודה במקצת גרם לנו לפקפק בנאמנות הדיבור שלו ועל ידי שבועתו אנו מאמינים שהוא אכן דובר אמת. מצד שני, ר' חייא אומר שמטרת השבועה היא לפסוק את הדין, להפריד בין השניים שמחוברים בזיקה ממונית, על ידי תשלום כביכול של שבועה האדם מרצה את חברו ובית דין יכולים לסגור את התיק. לפי שיטה זו גם לאחר השבועה אנו עדיין לא יודעים מה האמת, אולם המטרה הייתה לפסוק את הדין ולהפריד את הקשר הממוני בין שני הצדדים.

אם כך ראינו שהחקירה האם מטרת השבועה היא בירור האמת או תשלום וריצוי לתובע קשורה בצורה מהותית להצעות שיש בגמרא להבנת השבועה שבמשנה.

ו. אמת ושלום – היבטים קיומיים לדיון

לדעתי, ביסוד החקירה שראינו נמצא מתח גדול ביחס שבין האמת לשלום. אם מטרת השבועה היא בירור האמת, מסתבר שהערך החשוב ביותר הוא אמת, המטרה היא לחתור ולהגיע כמה שיותר קרוב לבירור המציאות האמיתית.

אם השבועה היא תשלום ופסיקת דין, מסתבר שהשלום הוא הערך המנחה. אנו רוצים להפסיק את המריבה שבין שני הצדדים, ולכן על פי ר' חייא משתמשים בכלי השבועה כדי להפריד ביניהם. לפי ר' יוחנן זה בולט אפילו יותר – השבועה היא תקנה שמטרתה ליצור אווירה של שלום בעולם, כדי שאנשים לא יתקפו אחד את השני.

נראה לי שזו שאלה רחבה מאוד, ואפשר לחלק אותה לשני מישורים מרכזיים שקשורים אחד בשני:

הראשון הוא המישור האנושי. קודם כל לגבי מהות בית הדין, מה צריכה להיות המוטיבציה העיקרית שלהם? מה מטרת העל של בית הדין – חתירה אל האמת או השכנת שלום בעולם? זה מתחבר לסוגייה בתחילת מסכת סנהדרין (בבלי, סנהדרין ו ע"א–ז ע"א), ביחס לשאלת עשיית פשרה בדין – האם המצב בו בית דין מגיע לתוצאה שמוסכמת על שני הצדדים, אך היא לא על פי חוקי הפסיקה הרגילים, הוא מצב רצוי? הסוגייה שם מביאה מגוון של דעות ביחס לעשיית פשרה, החל מ"אסור לבצוע (לעשות פשרה) וכל הבוצע הרי זה חוטא" (שם ו ע"ב), מה שמעיד על חשיבות החתירה לאמת המוחלטת; עד ל"מצוה לבצוע" (שם), דעה על פיה מה שחשוב הוא השכנת השלום, ולכן כל עוד שני הצדדים יוצאים מרוצים התוצאה הרצויה הושגה.

באמת לטעמי זו שאלה כללית מאוד שכל אדם נתקל בה, מה צריך להיות הערך המנחה של האדם בחיים – האמת או השלום? אני מרגיש שיש כאן התנגשות רצינית מאוד, שכל החיים שלנו נעים סביבה. הרבה פעמים זה באמת מתנגש בצורה ישירה, הרי אם אני מאמין במאה אחוז שצריך לחתור לאמת זה עלול להוביל לאדישות וחוסר עניין באחר במצב הטוב, ובמלחמה לניתוק מוחלט כלפי כל מי שלא חושב כמוני, במקרה הפחות טוב, ומנגד אם מאמינים רק בשלום כבר אין חתירה לאמת, אין עניין לדון על זה, כל אחד והנרטיב שלו והעיקר שיכבד את האחר.

אני רוצה להציע את דרך ההתמודדות עם המתח הזה, בעזרת הצורה שבה הרב שג"ר התייחס לדילמה. בספרו 'לוחות ושברי לוחות' הוא מתייחס לשאלת הצדק בזמן הפוסט מודרני, כלומר מה המקום של הצדק והאמת בעולם רלטיביסטי שבו לכל אחד יש האמת שלו, וכבר לא מאמינים באמת אחת גדולה. הדוגמה שהוא מביא היא של אנשים שמאמינים בניתוח הבנות שלהם כדי שלא יוכלו לקיים יחסי מין, אמונה שסותרת בבירור את הערכים הבסיסים שלנו כאנשים מודרניים וערכיים.

השאלה היא, איך נכון להתייחס לזה? האם להיצמד לאמונה שלי ולהתנגד לניתוחים האלו בצורה נחרצת, אף על פי שזו פגיעה ישירה באמונתו של האחר? או שמא

אדרבה, בתור איש שלום שמאמין באמת של כל אחד אני צריך גם לתקצב את אותם הניתוחים ולדאוג שהם ייעשו בצורה טובה?

הרב שג"ר משתמש במושג "צדק רך". אני מאמין שהצדק נמצא אצלי ואני מציב את הגבול לפי ראות עיניי, גם אם איני בטוח בכך שזו האמת המוחלטת, ובלשונו:

עמדה המציבה גבול שמקורו בהכרה המוסרית העמוקה שלי, גם אם איני יכול להצדיקה באופן אוניברסלי ומוחלט (לוחות ושברי לוחות עמ' 80).
לשיטת הרב שג"ר, השאלה הזו היא אחת מן "הקושיות מהחלל הפנוי" שעליהן מדבר ר' נחמן. באמת יש פה סתירה, פרדוקס שאין לו תשובה ברורה, ולטענתו דווקא המקומות האלה מזמינים את האדם לחוויית אמונה גדולה ועוצמתית. דווקא מהמקום של החוסר ודאות, המצב שבו אין לי תשובות טובות ואני בוחר בדרך השתיקה.

העובדה שאיננו יכולים לגבות את ערכינו ולעולם נוכל להטיל בהם ספק לא תפריע לנו להמשיך להאמין בהם. כשאגיע לגבול מסוים אפסיק לשאול, לא משום שיש לי תשובה אלא משום שהשאלה כבר לא תטריד אותי. זו הנקודה המוחלטת של האמונה (שם 77).

אני מרגיש שזה אולי הכיוון שהסוגייה הראשונה הולכת בו. היא מדגישה כל הזמן את העובדה שאפשר לפרש את המשנה שלנו כמצב שבו החלוקה תהיה אמיתית, אמנם אני לא בטוח בזה, זה רק אחד מהתרחישים האפשריים, אבל זה הסיפור שאני בוחר לספר לעצמי ומקווה שזה באמת נכון.

המישור השני שהמתח הזה נוכח בו הוא ההתגלות האלוקית בעולם. שבועה היא אחד מהמקומות הבודדים שאנו מנכיחים את הקב"ה בעולמנו, או לפחות כך היה בזמן שהיו שבועות בבית דין, בוודאי לאחר חורבן בית המקדש. יש פה שאלה משמעותית: מה הערך המרכזי שה' מגלה בעולם אמת או שלום, "חותמו של ה' אמת" (בבלי, שבת נה ע"ב) או "גדול הוא השלום שמצינו שויתר הקב"ה על שמו שנכתב בקדושה ימחה על המים" (מסכתות קטנות, מסכת דרך ארץ, פרק השלום הלכה ט)?

“האמת והשלום אהבו”

שערים לגמרא

בעצם השאלה היא, מהו האלוהים שאנו מאמינים בו, כזה שהחידוש שלו הוא האמת היחידה ואין בלתי, ובשביל זה הוא מתגלה בעולמנו? או שהוא אלוקי השלום, עושה שלום במרומו, שיוצר עולם אידיאלי שכולם חיים בו בשלום והרמוניה?

נסיים בתפילה שנצליח לחיות את שני הצדדים האלו, ולדעת לשלב ביניהם בצורה טובה. שהדיאלוג בין האמת והשלום יפרה אותנו ויעניק לחיים שלנו משמעות עמוקה יותר.

“חֶסֶד וְאֱמֶת נִפְגְּשׁוּ צְדָק וְשָׁלוֹם נִשְׁקוּ” (תהילים פא, יא).